

ROZHLEDY

JÚLIUS ŠVIHRAN

K METODOLÓGII SOCIÁLNEHO VÝSKUMU

Spoločenský život ľudí prináša množstvo ťažkostí, rozbrojov a konfliktov. Z potreby riešiť tieto ťažkosti, rozbroje a konflikty vyrastali a vyrastajú spoločenské vedy. Ak tieto majú úspešne plniť svoju funkciu, musia byť pravdivé, t. j. musia poskytovať praxi hodnoverné poznatky.

V našej štúdií si berieme za cieľ preskúmať podmienky pravdivosti spoločensko-vedných poznatkov a teda aj podmienky úspešného plnenia ich funkcie v živote ľudskej spoločnosti. Prirodzene, nemôžeme podať vyčerpávajúci rozbor celého komplexu s tým spojených problémov, ale sa dotkneme len tých, ktoré považujeme za základné.

I

Sociálny život sa nám na prvý pohľad javí ako prúd nespočetných udalostí, ako vznikanie, vývin a zanikanie najrozmanitejších javov. Hegel o tom hovorí: „Ak sa dívame... na svetové dejiny..., ... máme pred sebou nekonečný obraz ľudskej životnosti, činnosti za najrozmanitejších okolností, účelov každého druhu, najrozličnejších udalostí a osudov.“¹

Vzniká otázka: ako to, že sa v tejto záplave udalostí a javov nestratíme, ale vieme sa v nej dokonca orientovať?

Nazdávame sa, že to dovoľujú predovšetkým tieto okolnosti:

1. V pohybe spoločenských javov panuje určitá dynamická zákonitosť. Každý jav akoby spočíval na určitej dynamickej sieti a nemôže v ňom dôjsť k zmene bez toho, že by nenastala súčasne zmena aj v ostatných s ním bezprostredne súvisiacich javoch. Dynamická zákonitosť spoločenských javov sa vyznačuje predovšetkým historickosťou a komplexnosťou. Historickosť sa prejavuje v tom, že všetky spoločenské javy sa nachádzajú v stave nepretržitého vývoja v čase, že spoločenský proces je svojou povahou ireverzibilný a neopakovateľný. Komplexnosť je daná zaradenosťou javov do dynamického poriadku; chovanie sa a tvárnosť javov je výslednicou pomerov v celej dynamickej sústave.

2. Každý spoločenský jav má objektívny materiálny základ. Keby toho nebolo, neostávalo by len pripustiť zvláštnu schopnosť vcítiť sa do podstaty spoločenských dejov. Na spoločenské javy usudzujeme z určitých materiálnych prejavov.

¹ Lenin V. I., *Filosofické sešity*, Praha 1953, 219.

3. Hľadisko praxe, ktoré je najvyšším hľadiskom všetkého ľudského poznania, usmerňuje sociálne bádanie nielen tým, že ukazuje, ktoré stránky javov si máme všimnúť, ale naznačuje aj možnosti riešenia problémov a je hlavným kritériom správnosti a pravdivosti spoločenskovedných teórií a poučiek.

II

Každá veda je sústava, ktorej základnými prvkami sú pojmy. Od charakteru týchto základných prvkov závisí aj povaha vedeckej disciplíny samej.

V najvšeobecnejších črtách môžeme pojmotvorný proces opísať takto: objektívne predmety pôsobia na naše zmyslové orgány, tým v nich vznikajú pocity, vnemy, ďalším spracovaním ktorých vznikajú pojmy. Tak do určitej miery medzi objektívnymi predmetmi z jednej strany a pojmami z druhej jestvuje kauzálna súvislosť. Každý pojem je však postihnutím len určitého momentu, určitej stránky reality, a preto nevyhnutne má každý pojem obmedzený rozsah a teda aj obmedzený okruh aplikability.

Spoločenské vedy sa skladajú z rôznych pojmov. Niektoré — ako napr. vlastné mená — nepredstavujú zvláštnu metodologickú ťažkosť (pri nich platí do určitej miery spomínaná kauzálna súvislosť); tvorenie abstraktných spoločenskovedných pojmov je však zložité, dávalo podnet k rôznym nesprávnym náhľadom, a preto sa pri ňom trochu zastavíme.

Marx v *Kapitále* upozorňuje na to, že pri skúmaní ekonomických foriem nemožno používať ani mikroskop, ani chemické reagentie, ale obidvoje musí nahradiť sila abstrakcie. Na iných miestach uvádza, že hrubou zmyslovou skúsenosťou ani na najpriehľadnejšej látke neobjavíme ani atóm hodnoty a že doteraz ani jeden chemik neobjavil na diamante výmennú hodnotu; hodnota totiž nie je hmatateľná vec, ale spoločenská substancia daná množstvom spoločensky nevyhnutnej práce. Na týchto príkladoch vidíme, že v spoločenských vedách od bezprostrednej zmyslovej skúsenosti k vedeckému pojmu vedie často veľmi dlhá cesta, vyplnená analyzovaním, postihovaním súvislostí a usudzovaním. Väčšina spoločenskovedných pojmov vyjadruje prevažne činnosti, funkcie, súvislosti, a preto ohybnosť pojmov a ich vzájomné prelínanie je nevyhnutným následkom takéhoto stavu vecí; pojmy sa tu často podobajú centrám svetelnej projekcie, smerom k okraju ktorých nepozorovane prechádzame do okruhu iných svetelných centier, iných pojmov.

Obdobnú situáciu nachádzame pri otázke faktov. Každý spoločenskovedný fakt má určitý objektívny materiálny základ v nejakom objektívnom procese alebo udalosti; vo svojej vedeckej podobe fakty vznikajú rôznymi sprostredkovanými postupmi a nie sú vyjadrením bezprostredného javového povrchu.

Podľa niektorých metodológov každý sociálny proces, jav, udalosť a teda aj fakt je vo svojej povahe niečím naprosto jedinečným, individuálnym, jednorazovým, z čoho vyvodzujú, že spoločenské javy sú neprístupné nášmu poznaniu. Ako na to poukázal A. Schaff, každý spoločenský jav je prejavom a časťou obklopujúceho ho okolia, súvisí s týmto okolím a má teda s týmto okolím aj spoločné vlastnosti a momenty. Keby nebolo určitej všeobecnosti, opakovateľnosti a uniformity, spoločenské vedy by boli pre prax zbytočné.

Izolované fakty sú pre vedu bezcenné. Každá spoločenskovedná disciplína sa usiluje o celé súbory faktov vzťahujúce sa na určité obdobie alebo stránku sociálnej skutočnosti. Súbory faktov sa získavajú priamym štúdiom, ktoré môže mať rôzne

formy — v národopise to môže byť terénny výskum, v archeológii štúdium vykopávkov, v histórii štúdium archívneho materiálu a pod.

Ako hromada tehál ešte nie je budova ani hromada faktov nie je veda. Fakty treba analyzovať a usporiadať. Pri analýze treba pamätať predovšetkým na Engelsove slová, že netreba vymyšľať súvislosti z hlavy, ale objavovať ich vo faktoch samých. Bádateľ pri svojom výskume — či študuje určitú epochu, zriadenie alebo osobnosť — má pred sebou vždy zložitú spleť javov a udalostí. Vzájomné vplyvy a súvislosti medzi jednotlivými javmi sú často také zamotané, že je prakticky nemožné zachytiť ich všetky. Oproti prírodovedcom majú však sociálni bádatelia výhodu v tom, že spoločenské pomery vytvárajú ľudia, a preto sa pri znalosti hlavných zákonov vývoja ľudskej spoločnosti môžu výdatne opierať o analógiu.

Okrem analógie je vodidlom pri analýze sociálnych javov a faktov pracovná hypotéza, ktorá vystupuje ako určitý predbežný obraz o situácii, pomeroch. Ak sa do takejto predbežnej koncepcie materiál násilne vtisnáva, výsledkom býva skresľovanie a falšovanie sociálnej skutočnosti, v praxi známe ako schematizmus, vulgárny sociologizmus alebo anachronizmus. Jediný spôsob vyhnúť tomuto nebezpečenstvu, je ustavičné konfrontovanie koncepcie s faktami, ustavičné postupy od základných téz k dôsledkom a od dôsledkov k základným tézam, pričom sa často môže ukázať nevyhnutnou radikálna prestavba celej pôvodnej koncepcie, pretože z rozporu koncepcií a faktov — ako to ukazujú dejiny vedy — vždy víťazne vychádzajú fakty. Okrem toho je skutočnosť vždy nevyčerateľná, kým naše koncepcie vždy spočívajú na obmedzenom okruhu faktov.

Pomerne veľmi často sa v spoločenských vedách používa hypotéza explikačná, ktorá slúži na vysvetlenie určitého izolovaného faktu. Tak napr. bádatelia, ktorí na Sahare našli množstvo nástrojov spred asi 10 000 rokov, vychádzali z predpokladu, že išlo pravdepodobne o dielňu, trhovisko alebo zahynutú karavánu.

Analýza prenikajúca do podstaty javov pomocou hypotézy je nevyhnutnou podmienkou interpretácie. Určitý spoločenský jav však len vtedy možno považovať za vedecky uspokojivo vysvetlený, keď sú dané všetky nevyhnutné podmienky a okolnosti jeho vzniku a smeru jeho vývoja, keď logicky ako by sme ho vyvodili z jeho podmienok a udalostí. Každý spoločenský jav potrebuje pre svoju existenciu veľké množstvo podmienok. Mnohé z nich sú také samozrejmé, že uvádzať ich by bolo triviálne alebo zbytočné. Preto pri vysvetľovaní sa obyčajne uvádzajú len určujúce okolnosti, hlavné príčiny, kľúčové vzťahy. Tieto určujúce okolnosti — do určitej miery — pôsobia podobne ako príčiny, a preto do určitej miery možno hovoriť o kauzálnej interpretácii v spoločenských vedách. Platnosť kauzality sa napr. predpokladá aj v etiológii neuróz; vychádza sa z určitých neurotických symptómov, ktoré bývajú veľmi rozmanité — psychické (ako sú nutkavé myšlienky, halucinácie) i telesné (ako sú obrny, anestézy, aury, tiky, cefalalgie, tachykardie atď.) a chápu sa ako účinky určitých príčin, určitého radu traumaticky pôsobiacich udalostí, zážitkov a činiteľov alebo konfliktu vzájomne sa vylučujúcich tendencií, predstav a myšlienok. Symptómy miznú až odstránením patogénnych činiteľov, čo možno dosiahnuť len po dôkladnej analýze celej životnej situácie pacienta.

Z povedaného jasne vyplýva, že čisto fenomenalistická metóda je nielen metodologicky neuspokojivá, ale aj prakticky škodlivá, pretože znemožňovaním pochopenia vnútorných súvislostí reálnych procesov a udalostí odzbrojuje človeka v jeho snahe dosiahnuť moc nad prírodou.

Okrem hľadania faktov spojeného s analýzou a vysvetľovaním hrá v spoloč-

ských vedách dôležitú úlohu aj hodnotenie, ktoré nemusí byť vždy vyjadrené explicitne, ale môže byť zahrnuté už v analýze a vysvetlení.

Sociálne javy sa hodnotia z hľadiska určitej potreby alebo cieľa. Rozdielnosť v hodnotení vzniká potom alebo z toho, že rôzni bádatelia hodnotia javy z hľadiska rozličných cieľov, alebo môžu byť rozdiely v náhľade, ako dané javy napomáhajú dosiahnutie predpokladaného cieľa. Hodnotenie sa týka významu skúmaných javov. Zložitosť otázky významu je daná tým, že každý spoločenský jav má prakticky nekonečné množstvo vplyvov a následkov, z ktorých niektoré zasahujú aj do veľmi vzdialenej budúcnosti. V rôznych dobách sa rôzne následky prejavujú rôzne a rôzni bádatelia na základe rôznych životných skúseností a osudov narážajú na rôzne vplyvy a prejavy spoločenských javov. Preto dobový a osobný činiteľ hrá v spoločenských vedách vždy určitú úlohu a nemožno ho nikdy úplne vylúčiť.

Tieto rôzne okolnosti mal asi na mysli Engels, keď napísal, že poznanie v spoločenských vedách je v podstate relatívne, pretože sa obmedzuje na zistenie súvislostí a následkov, a kto v nich hľadá konečné pravdy poslednej inštancie, nájde iba ak banálnosti a otrepanosti najhoršieho druhu.²

III

V predchádzajúcich častiach sme viackrát narážali na otázku zákonitosti sociálneho diania. Všimneme si bližšie jej metodologickú stránku.

Mnohí — aj moderní — myslitelia zastávajú náhľad, že ľudia majú slobodnú vôľu a teda o sociálnej zákonitosti nemôže byť ani reči. Pri skúmaní tejto otázky zisťujeme, že život ľudí nepochybne ovládajú biologické a psychologické zákonitosti a sociálna oblasť, ktorá je s biologickou a psychologickou nerozlučne spätá, už preto nemôže byť bezzákonitá. V sociálnych procesoch rozlišujeme jednak postup javov a udalostí za sebou v čase, jednak vzájomnú podmienenosť a usporiadanie javov vedľa seba. Prvý postup tvorí obsah historického vývoja ľudstva od zvieracích počiatkov po dnešný stav. Koexistencia javov vedľa seba, ich vzájomné pôsobenie a podmieňovanie tvorí obsah spoločenského zriadenia v danom období vývoja. Ak sa niektorá z týchto stránok zanedbáva, začínajú sa čoskoro ozývať kritické hlasy, ako to výrazne vidíme z dejín ekonomických teórií raz pri kritike historizmu, inokedy pri kritike tzv. abstraktných metód.

Keby sociálne dianie bolo celkom hezákonné, predvídanie by bolo úplne vylúčené, nebola by možná nijaká spoločenskovedná disciplína a každá praktická činnosť v sociálnej oblasti by bola vždy skokom do úplného neznáma. Každodenná skúsenosť nás presvedčuje o tom, že do určitej miery vieme predvídať priebeh vývoja mnohých sociálnych javov. Obmedzené možnosti predvídania vyplývajú zo zvláštnej povahy spoločenských javov. V. Filkorn o tom píše: „Vezmime si napr. vzťah medzi charakterom národa a medzi jeho osudmi. Nemôžeme jedno nazvať príčinou, teda určujúcim činiteľom alebo nezávislou (absolútnou) veličinou a druhé výsledkom, teda určeným, závislým (relatívnym) činiteľom, lebo obidva sa vzájomne podmieňujú a vzájomne utvárajú. Charakter utvára svoje osudy a osudy charakter. Tá istá činnosť, ktorou sa mení charakter národa, mení aj jeho osudy a zmena osudov mení charakter, teda zmena charakteru mení sama seba. Charakter mení osudy a tým mení aj seba. Preto činnosť, ktorou sa mení osud, je totožná s činnosťou, ktorou sa

² Engels B., *Anti-Dühring*, Praha 1949, 79.

mení meniaci charakter, t. j. jednou a tou istou činnosťou charakter mení, aj sa mení. Podobný je vzťah medzi základňou a nadstavbou. Základňa utvára nadstavbu, ale táto spätne aktívne pôsobí na základňu, upevňuje ju, bráni a rozvíja. A vo všeobecnosti môžeme povedať, že podobný vzťah je medzi všetkými spoločenskými javmi, ba ešte všeobecnejšie, medzi časťami a celkom.⁴³

Predvídanie priebehu a smeru vývoja určitého spoločenského javu predpokladá znalosť určujúcich ho činiteľov a okolností. Tieto okolnosti sú opäť určené ďalšími, ktoré sú taktiež určené. Naše znalosti zriedkakedy siahajú tak ďaleko, a preto predvídanie vývoja konkrétnych sociálnych javov je značne obmedzené.

V súvislosti s charakteristikou sociálnej zákonitosti sa zmienime ešte o probléme slobody.

Nazdávame sa, že správne riešenie problému slobody môže vyplynúť len z rozboru ľudského konania a chovania. Konanie každého človeka je podmienené určitými pohnutkami, ktoré vyrastajú z impulzov, kotviacich vo fyziologických a psychologických potrebách človeka. Z druhej strany je konanie a rozhodovanie podmienené povahou a zákonitosťami prírodného a spoločenského prostredia. Tak je život človeka ustavičným vyrovnávaním dvoch síl — tlaku materiálnych a duševných potrieb zvnútra a zákonitostí a daností prírodného a spoločenského prostredia. Prakticky je potom sloboda daná rozhodovaním o možnostiach vnucovaných nám danosťami týchto dvoch síl. Sloboda nie je teda metafyzická, ale prírodno-historická kategória, požadovaná praktickým životom na zabezpečenie zodpovednosti konania, ktorú si dokonca každá spoločnosť vymáha aj pomocou určitých sankcií a trestov. Z povedaného vyplýva, že reálna sloboda sa približne kryje s tým, čo možno označiť termínom „možnosti ľudskej aktivity“.

Záverom ešte niekoľko slov o pomere filozofie a spoločenských vied.

Vnútornú spätosť filozofie so spoločenským myslením vidíme napr. v kresťanstve, ktoré bolo panujúcim svetonáhladom v našich krajinách ešte pred niekoľkými desaťročiami. Podľa kresťanského chápania začali dejiny ľudstva jednorazovým tvorivým aktom boha, počas svojho priebehu sú ovládané božou prozreteľnosťou a končia pre niektorých na nebi, pre iných v plameňoch pekelných. Za medzníky dejín sa považujú potopa, narodenie Krista a pod. (S prejavmi takéhoto chápania dejín sa stretávame napr. u Holbacha, Herdera, Hegla, Masaryka a iných filozofov, ale aj v dielach historikov.)

Moderné chápanie dejín nie je len výsledkom imanentného vývinu materialistickej filozofie; vďačíme zaň rovnako aj objavom antropológie, archeológie, histórie, ekonómie a iných spoločenských vied. Pokrok v poznaní ľudskej spoločnosti a jej dejín je možný len spoluprácou filozofie s konkrétnymi vedami.

⁴³ Filkorn V., *Logická kategória zákona*, Filozofický časopis SAV 1954, č. 1, 11.